



سیر تطورات نظریه فطرت در تفسیر، عرفان و فلسفه اسلامی

محمد غفوری نژاد

۱. درآمد

رسالت اصلی تعالی حاضر، توصیف و تبیین تطورات تاریخی نظریه فطرت در حوزه فلسفه و عرفان اسلامی است. از آنجایی که آیاتی از کتاب الهی در شکل‌گیری و تکون این نظریه نقش اساسی داشته است، بخش‌هایی از این کتاب به مطالعه آرای مفسران در ذیل آیه میثاق (اعراف: ۱۷۲) و آیه فطرت (روم: ۳۰) اختصاص یافت. اکنون پس از گزارش تفصیلی آرای مهم‌ترین فلاسفه و عرفای مسلمان درباره موضوع، نوبت جمع‌بندی و تحلیل تطورات تاریخی نظریه است. هدف از انعقاد این فصل، جمع‌بندی تطورات تاریخی نظریه و مطالعه عوامل مؤثر بر آن است. به همین منظور، ابتدا چکیده سیر تطورات تاریخی نظریه در قالب کرداری ارائه شده است، سپس چکیده‌ای از گزارش مفصلی که در طی هفت فصل گذشته ارائه شده، تدوین و در خلال آن، نوآوری‌های هر یک از شخصیت‌های مورد مطالعه و نقش هر یک در تطورات نظریه روشن شده است؛ ضمن آنکه تلاش شده است تطورات مزبور تبیین^۱ شود. مراد از تبیین در این مقام، کشف علل و عواملی است که تطورات نظریه در پرتو آن رقم خورده است.

نمودار سیر تطورات تاریخی نظریه

ردیف	فلاسفه و عرفا	سال وفات	سیر تطورات نظریه
۱	کندی	۲۵۲ ق	نظریه فطرت در آثار او جایگاهی ندارد و جز اشاراتی پراکنده، سخنی در این باب ندارد. واژه فطرت در آثار او کمتر به چشم می‌خورد.
۲	فارابی	۳۳۹ ق	۱. کاربرد واژه فطرت در آثار او بیشتر است. ۲. به‌طور پراکنده به فطری بودن اموری همچون نظم و ترتیب‌گرایی و زندگی اجتماعی برای انسان اشاره کرده است. ۳. در مقوله ادراکات فطری، از قضایای مقبوله بالطبع یا حاصل بالطبع نام می‌برد.
۳	اخوان الصفا	تاریخ تدوین رسائل: اواسط قرن چهارم	۱. برای نخستین بار سخن از خداشناسی و خداگرایی فطری را در یک منبع فلسفی مطرح کرده‌اند. ۲. خداشناسی فطری در آثار آنان مورد تعلیل قرار گرفته و علت آن بررسی شده است.
۴	ابن‌سینا	۴۲۸ ق	تقریراتی از خداگرایی فطری در آثار عرفانی او انعکاس یافته است. شوق و وجد نفوس انسانی در هنگام استماع احوال مفارقات و همچنین سریان عشق در جمیع موجودات از آن جمله است.
۵	غزالی	۵۰۵ ق	۱. به مرکز بودن همه علوم در نفس انسانی اعتقاد دارد. ۲. بر اساس نظریه خداشناسی فطری، تفسیری جدید از آیه میثاق به‌دست داده است.
۶	شیخ اشراق	۵۸۷ ق	تقریراتی از خداگرایی فطری در آثار او انعکاس یافته است. عشق انوار سافله با انوار عالیه (که لازمه آن نوعی خضوع و خشوع در مقابل انوار عالیه است)، عشق همگان به کمال و وجود نقطه‌ای در انسان که با عوالم قدسی مناسبت دارد، از جمله این تقریرهاست.
۷	فخر رازی	۶۰۶ ق	۱. در گفتمان درون‌دینی، خداشناسی فطری را می‌پذیرد. ۲. یکی از مبانی انسان‌شناختی نظریه فطرت (تمائل ماهوی افراد انسانی) را انکار کرده است.
۸	ابن عربی	۶۳۸ ق	۱. نظریه‌پردازی مستقل، اما مختصر، درباره چپستی فطرت در آثار او دیده می‌شود. ۲. به تفسیر فطرت با استفاده از مفاهیم و انگاره‌های عرفانی و کشف رابطه فطرت و توحید از این طریق پرداخته است. ۳. بر ایمان فطری انسان‌ها آثار متعدد دنیوی و اخروی مترتب می‌داند که وجوب نماز میت بر اطفال کفار و انقطاع عذاب از مشرکان در آخرت، از آن جمله است.
۹	ملاصدرا	۱۰۵۰ ق	۱. در مواضع گوناگون، مفهوم‌سازی‌های متعدد از فطرت به‌دست داده است. ۲. بر اساس مبانی حکمت صدرایی، تفسیری خاص از خداشناسی فطری به‌دست داده است که نخستین تلاش برای تبیین فلسفی خداشناسی فطری محسوب می‌شود. ۳. به فطرت کمال‌گرا، حقیقت‌طلب، طاعت‌گرا و معصیت‌ستیز برای انسان اعتقاد دارد. ۴. به فطری بودن (= مرکز بودن در نفس) قضایایی همچون استحاله ترجیح بلا مرجح عقیده دارد.
۱۰	حکیم محمدعلی شاه‌آبادی	۱۳۶۱ ق	۱. به نظریه‌پردازی مستقل و مبسوط درباره فطرت پرداخته است. ۲. اصول اساسی مذهب شیعه را از طریق تمسک به مقتضیات فطرت مستدل ساخته است (اثبات واجب از هفت طریق، نبوت و امامت عامه از دو طریق، و معاد از چهار طریق). ۳. اثبات برخی مباحث فلسفی، از جمله نفی ماهیت، جسمانیت و مکان‌مندی از واجب تعالی از طریق فطرت در آثار او دیده می‌شود. ۴. تحلیلی جامع از رابطه فطرت و مجموعه معارف دین ارائه کرده است (تبیین فطری بودن دین). ۵. برای اثبات تجرد نفس به فطرت تمسک کرده است. ۶. به مقتضیات فطرت به‌عنوان راهکاری برای خودسازی و سیروسلوک پرداخته است.

<p>۱. در اثبات اصول معارف از طریق فطرت نوآوری‌هایی دارد.</p> <p>۲. تحلیلی جدید از فطری بودن دستورات دینی از طریق تمسک به فطرت عشق به کمال و تنفر از نقص ارائه کرده است.</p> <p>۳. در دانش اخلاق به فطرت تمسک جسته و درباره رابطه مقولات اخلاقی با فطرت پژوهیده و این رابطه را درباره عمده فضایل و رذایل نشان داده است.</p>	<p>۱۳۶۸ ش</p>	<p>امام خمینی</p>	<p>۱۱</p>
<p>۱. کارکردهای معرفتی نظریه فطرت را در سه حوزه کلام اسلامی، معرفت‌شناسی و جامعه‌شناسی توسعه داده است.</p> <p>۲. تقریرات متعددی از خداشناسی و خداگرایی فطری، تقریری از فطری بودن دین بر اساس پاسخ‌گویی دین به نیازهای فطری و اثبات نبوت عامه از طریق فطرت، برخی از کارکردهای نظریه در حوزه کلام اسلامی در اندیشه علامه است.</p> <p>۳. اثبات امکان و روایی بحث از ماوراءالطبیعه از طریق تمسک به فطری بودن جست‌وجو از علت فاعلی جهان و همچنین فطری دانستن تفکر منطقی بر اساس تألیف مقدمات و استنتاج از آن، اهم اندیشه‌های علامه در حوزه معرفت‌شناسی است که با تمسک به نظریه فطرت سامان یافته است.</p> <p>۴. وجود غریزه استخدام در انسان و تحلیل مدنیت طبیعی انسان در پرتو آن، تحلیل رابطه فطرت و آزادی، فطری دانستن دفاع و جهاد، فطری دانستن مالکیت، و تحلیل رابطه فطرت و عدالت، از اهم نظریه‌پردازی‌های علامه در حوزه اندیشه‌های اجتماعی با تمسک به نظریه فطرت است.</p>	<p>۱۳۶۰ ش</p>	<p>علامه طباطبایی</p>	<p>۱۲</p>
<p>۱. در آثاری وی شاهد نخستین نظریه‌پردازی مستقل و مبسوط درباره فطرت از رهیافتی صرفاً عقلانی و فلسفی هستیم.</p> <p>۲. مفهوم‌شناسی دقیق و روش‌مند فطرت از طریق بررسی صرفی و فقه‌اللغوی واژه، مقایسه آن با مفاهیم متقارب و بیان افتراقات آن‌ها و ارائه مؤلفه‌های مفهومی فطریات در نوآوری‌های اوست.</p> <p>۳. فطریات را به فطریات ادراکی و گرایشی تقسیم کرده است.</p> <p>۴. از طرق متعددی به اثبات فطریات ادراکی پرداخته و بدیهیات را به مقتضیات فطرت انسانی ارجاع داده است.</p> <p>۵. درصد اثبات گرایش‌های فطری از طرق متعدد برآمده و پنج مقوله از این گرایش‌ها را احصا کرده است.</p> <p>۶. درباره راه‌های تشخیص گرایش‌های فطری از غیر آن به پژوهش پرداخته است.</p> <p>۷. کارکردهای معرفتی نظریه را به حوزه‌های متعدد علوم انسانی و مسائل گوناگون هر یک از این دانش‌ها، شامل معرفت‌شناسی (مسئله بنیاد علوم، مطابقت ذهن با عین)، وجودشناسی (خداشناسی، انسان‌شناسی، معادشناسی)، فلسفه دین (منشأ دین، ختم نبوت و ...)، روان‌شناسی (تقدم روان‌شناسی بر جامعه‌شناسی، فطرت و شخصیت، و ...)، اخلاق (تبیین جاودانگی و جهان‌شمولی اخلاق)، فلسفه تعلیم و تربیت (تعیین هدف تعلیم و تربیت)، جامعه‌شناسی و فرهنگ (وحدت یا اختلاف ماهوی جوامع انسانی، وحدت ماهوی فرهنگ اصیل انسانی، تعیین ملاک اصالت هر فرهنگ، اصالت فرد یا جامعه)، فلسفه تاریخ (تاریخ‌سازی انسان، جهت‌گیری تکامل تاریخ) توسعه داده است.</p>	<p>۱۳۵۸ ش</p>	<p>استاد مطهری</p>	<p>۱۳</p>